

UDK: 329 (497.5) ČSP "1903"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 12. 9. 2005.
Prihvaćeno: 4. 11. 2005.

Političke borbe i prijepori: Čista stranka prava i panoramski pogled na 1903. godinu

Stjepan MATKOVIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Autor u članku istražuje djelovanje Čiste stranke prava tijekom 1903. g. u kontekstu narodnih nemira i događaja u susjednim zemljama. Pokazuje da se nastavio rast utjecaja te stranke, koji je bio posljedica aktivnog sudjelovanja u raznim segmentima političkog života. U članku se objašnjava zašto su prvaci stranke izbjegli provoditi radikalnije mjere u odnosu prema dualističkim nositeljima vlasti i zašto su inzistirali na straževičanskom naslijeđu u pregovorima s ostalim pripadnicima hrvatske oporbe.

Ključne riječi: Čista stranka prava, hrvatska oporba, hrvatsko-mađarski odnosi, financijska nagodba, Austro-Ugarska

U političkom životu banske Hrvatske Čista stranka prava (ČSP), uobičajeno nazivana "frankovci", tijekom 1902. stekla je status relevantne političke organizacije koja je od tada, u suton khuenovskoga doba upravljanja, mogla snažno utjecati na javni život.¹ Ona postaje prominentni protagonist, odnosno stranka koju se više nije moglo ignorirati i koja već sljedeće 1903. godine potvrđuje svoju privlačnost za sve veći broj građana. Njezina ideologija, zasnovana na interpretaciji starčevićanstva i ustrajnom isticanju hrvatskoga državnog prava, kao ključnog elementa političkog promišljanja, duboko je prodrijetela u razne društvene slojeve i nipošto se više nije mogla smatrati predstavnicom marginalnih segmenata društva.

Riječ je o vremenu koje u širim obzorima nije bilo *saison morte*. Grozničavu uzrujanost izazvali su razni događaji unutar obje polovice Monarhije, koji su ujedno dokazali krhkost parlamentarne vladavine i potaknuli protestne pokrete širokih razmjera. Jedno od dominantnih obilježja političkih kretanja na početku XX. st. bile su parlamentarne opstrukcije koje su pojedine nacionalne ili ideološke skupine koristile radi ostvarivanja svojih političkih ciljeva. U sklopu Monarhije dolazilo je do opstrukcija opozicije ("Ijevice") u ugarskom Parlamentu te njemačke u češkom Saboru i češke u Carevinskom vijeću. Opstrukcije su u Cislajtaciji dovele do uspostave tzv. birokratskog ministarstva (Beamtenministerium), kojime je stvoreno pogodno tlo za neku vrstu

¹ Opširnije vidi: Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, Zagreb 2001.

pseudoparlamentarizma u kojemu zakonodavna tijela nisu mogla ispuniti sve svoje ustavne funkcije.² Time je popločan put stabilnosti vladi Ernesta von Koerbera (1900.-1904.), koji je u prvi plan rada stavio gospodarski program, čime je za kraće vrijeme zaslugom industrijskog rasta i trenutno povoljne vanjskopolitičke situacije - dogovor s carskom Rusijom u Mürzstegu iz 1903. o odnosu ravnoteže na Balkanu - izbjegnut nastavak vala međunarodnih sporova, ali je istodobno otvoren prostor radikalnijim i beskompromisnijim koncepcijama. Politički je razvoj bio paraliziran, što je dovodilo u pitanje unutarnju koheziju, a time i velevlastni položaj Austro-Ugarske Monarhije u europskim razmjerima. Posljedice su se osjetile u svim zemljama austrijske polovice Monarhije, uključujući i područja Dalmacije i Istre.³

Politički je pravac u Ugarskoj bio označen usponom nacionalne oporbe na račun vladajućih liberala koji su zemljom vladali već tridesetak godina, zahvaljujući umješnoj vladavini Kálmána Tisze i njegovih manje uspješnih nasljednika. Od kraja XIX. st. redali su se austro-ugarski pregovori o gospodarskoj nagodbi, raznim formama carinskih i trgovačkih ugovora te vojnom zakonu. Teškoće u pregovorima bile su vjeran odraz mnogih slabosti Dvojne Monarhije. Između krune i ugarskog Parlamenta nastupilo je nadmetanje koje je moglo ići samo do određene granice, ako je vladar htio pokazati da doista vlada svojom državom. Vojska je bila granična crta koju kralj/car nije htio prijeći. Mađarska je oporba tražila da sve ugarske pukovnije budu u posadi u Ugarskoj, da u tim pukovnijama budu samo mađarski časnici i da zapovjedni jezik bude mađarski. Vladar je ustrajao na obrani načela o potrebi jedinstvene vojske i u tome je bio spreman ići sve do vojnog zauzeća Ugarske.⁴ Kasnije je uredba u Chłopyju (17. rujna 1903.) potvrdila nepokolebljivo stajalište vladara. Zbog vojnog zakona pale su dvije ugarske vlade: prva pod Széllom i druga pod Khuenom-Héderváryjem.

Borba protiv vojnih osnova, tj. želja za uvođenjem mađarskog zapovjedništva nad ugarskim pukovnijama, izazvala je silan sukob jer se kralj i vojni vrh Monarhije nisu slagali s dijeljenjem vojske.⁵ To je bilo osobito osjetljivo pitanje u razdoblju sveopćeg naoružavanja europskih država i pune afirmacije imperijalističkih ideja. Vojni vrh je zahtijevao povećavanje broja novaka srazmjerno rastu broja stanovnika Monarhije. Na taj su prijedlog Mađari postavili protuprijedlog o uvađanju mađarskog kao službovnog i zapovjednog jezika. Premda je kralj donio zapovjed da vojska ostaje "gemeinsam und einheitlich wie es ist", vojno je pitanje i dalje ostalo prvorazrednim političkim problemom. S gledišta hrvatskog položaja većini političkih skupina

² Steven BELLER, *Francis Joseph*, London - New York, 1996. 166-167.

³ O pojavi "novoga kursa" u hrvatskoj politici vidi: Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike "novoga kursa"*, Zagreb 1972. i Tereza GANZA ARAS, *Politika "novoga kursa" pravaša oko Supila i Trumbića*, Split 1992.

⁴ Alan SKED, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815-1918*, London - New York 1994., 194.

⁵ László PÉTER, "Die Verfassungsentwicklung in Ungarn", *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Band VII/I, Wien 2000, 518-529.

nije ništa preostalo nego da se zadovoljavaju komentiranjem novonastalih situacija. ČSP je polazio u vojnom pitanju od sljedećeg načela: "Što ne želimo da Ugarska nam čini, ne ćemo ni da Ugarska trpi od nas ni od drugoga. Ako ona hoće podpunu samostalnost od Austrije, mi joj pravo dajemo jer je i nama naša samostalnost glavni cilj ustavne borbe."⁶

Druga važna karta u rukama Franje Josipa I., pri primirivanju mađarskih zahtjeva, bilo je pokretanje pitanja demokratizacije koje se moglo postići uvođenjem općega prava glasovanja, čime bi se uslijed heterogene strukture stanovništva Ugarske temeljito promijenio politički odnos snaga. Davanje većih građanskih prava svim članovima naroda Translajtanije moglo je ograničiti nepopustljiv mađarski stav u nacionalnim pitanjima. Međutim, Franjo Josip nije imao hrabrosti presjeći problem, nego se odlučio za kompromise i odgađanje unutar dualističke konstrukcije države. Otezanje rješavanja samo je zaoštravalo unutarnje odnose, koje će prvi val napetosti dosegnuti tijekom 1903., kada je izbila tzv. kriza dualizma.⁷ Dvije godine kasnije iznova će se protresti statika Monarhije zbog nove ustavne krize koja je bila izazvana rezultatima na parlamentarnim izborima u Ugarskoj, kad je tamo kormilo vlasti preuzela oporba. Kruna je ponovo morala pokazivati svoju premoć uz pomoć vojne sile. Sva ta zbivanja izravno su utjecala na politička kretanja i u hrvatskim zemljama, otvarajući ujedno nove perspektive u skladu s tradicionalnom idejom preobrazbe državne zajednice u korist afirmacije hrvatskih nacionalnih i državnopravnih interesa.

Jedno od žarišta zapaljivog procesa traženja većih nacionalnih prava izbilo je u banskoj Hrvatskoj. Godinama nagomilavano nezadovoljstvo s državno-pravnim položajem koji je proizlazio iz nagodbenog sustava, stavilo je pred hrvatske političare, kao glavnu točku njihova zanimanja, uređenje odnosa prema khuenovskom režimu u domaćoj politici i moćnim Mađarima u politici unutar subdualističke zajednice. Narušeni odnosi u čitavoj Monarhiji prirodno su pridonijeli da kronični otpor prema mađarskoj supremaciji preraste u akutno zapaljenje. Vidljiva je tendencija da se iskoriste zapetljaji u odnosima između Beča i Budimpešte da bi se razbila unutarnja letargija i ostvarili neki od nacionalnih ciljeva, koji su bili zacrtani u programatskim spisima hrvatskih stranaka. Već se tada osjetila razdjelnica u hrvatskoj politici. Dio političara sve je više naginjao glavu izvan Monarhije, potaknut mišlju da bi takvo rješenje donijelo povoljniji razvoj hrvatskome društvu. Ipak, većina je političara i dalje bila uvjerena da su obrisi Monarhije još uvijek bili najbolji prostor za razvoj, jer su unutar nje, unatoč upravnim podjelama, živjeli svi pripadnici hrvatskog naroda, a uz to su mogli uživati prednosti u političkoj zajednici koja je imala sva obilježja solidno ustrojene europske države s utrim smjerom postupne modernizacije društva.

Glavna točka hrvatsko-mađarskih sukobljavanja bila su financijska pitanja. Predodžba o ekonomskoj i financijskoj ovisnosti polazišna je osnova za

⁶ "Dvie vojske u monarkiji," *Hrvatsko Pravo* (dalje: *HP*), Zagreb, 1903., br. 2194 (5. ožujka), 1.

⁷ Jaroslav ŠIDAK, Mirjana GROSS, Igor KARAMAN i Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, Zagreb 1968., 211.

dokazivanje neodržive podređenosti pojedinih naroda. Mali je korak bio do odluke da se politički zahtjev za financijskom samostalnošću poveže s idejom široke agitacije. U banskoj Hrvatskoj je vladalo opće uvjerenje da se pretjerano manipuliralo s financijskom nagodbom s mađarske strane. Tu se osobito mislilo na ponašanje središnjeg računarskog ureda koji je, prema hrvatskoj strani, namjerno umanjivao podatke o hrvatskim prihodima s ciljem da pokaže kako razvijenija, mađarska strana pridonosi veće financijske žrtve u zajednici s banskom Hrvatskom. U iznošenju kvantitativnih podataka pred lice hrvatske javnosti posebice se isticao Josip Frank koji je svojim višegodišnjim radom na istraživanju financijskih odnosa Hrvatske i Ugarske uporno nastojao dokazati hrvatsku podređenost u raspodjeli zajedničkih sredstava.

Rad kraljevinskih odbora, odugovlačenje donošenja nove financijske nagodbe, financijska borba za samostalnost i učestaliji verbalni napadi na Hrvate u budimpeštanskom Parlamentu, obilježili su prvu polovicu 1903. godine. Hrvatski kraljevinski odbor nije uspio provesti niti jedan svoj zahtjev, jer ugarska strana nije dopuštala nikakve promjene. Frank je kao revni član hrvatskog Odbora redovito poticao prijedloge, koji nisu bili prihvaćeni, ali su dokazali za koje se mjere prvak ČSP-a zalagao. U svakom slučaju te su mjere imale protunagodbenu značenje i izravno su mogle utjecati na protumađarsko ozračje u javnosti. Uoči prvih demonstracija u ožujku 1903. postavio je dva prijedloga: jedan o prihodima željeznica kojim je tražio da se objave nedostupna izvješća o ukupnom prometu i dohocima na svim prugama, i drugi o prihodima od stočnih "putnicah" kojim je predložio da se biljegovanje stoke za Hrvatsku ne obavlja u Budimpešti.⁸ Oba su prijedloga ukazivala na to da je hrvatska strana zbog nepovoljne primjene nagodbenih zakona uskraćena u financijskim primanjima. Do odugovlačenja pregovora oko usvajanja nove financijske nagodbe došlo je zato, jer su mađarski pregovarači htjeli prvo zaključiti sklapanje dogovora s austrijskom stranom, što bi im omogućilo povoljniji položaj u odnosu na pregovore sa slabijom hrvatskom stranom.

Hrvatska oporba nije odbacila zahtjeve ugarske oporbe u pogledu postizanja većeg stupnja samostalnosti u sklopu čitave Monarhije, ali je postavila pitanje pariteta. Po tom je pitanju zaključeno da Mađari "prinašaju najjače argumente za opravdanost federalističkoga preustrojstva monarkije".⁹ Drugim riječima, otpornost Mađara prema Austriji morala je izazvati proporcionalnu otpornost Hrvata prema Ugarskoj. Frankovci su tako jednom prigodom predlagali da se u jeku krize dualizma više ne šalju javni prihodi Ugarskoj.¹⁰ Međutim, ni Khuen ni njegov nasljednik na banskoj stolici Teodor Pejačević nisu ni pomišljali na radikalnije narušavanje nagodbenog sustava, jer bi time podrivali sustav koji su reprezentirali.

⁸ "Hrvatski kraljevinski odbor.", *HP*, 1903., br. 2194 (5. ožujka), 1.

⁹ "Luda mađarska veledušnost.", *HP*, 1903., br. 2214 (30. ožujka), 1.

¹⁰ "Hrvatska na razkršću.", *HP*, 1903., br. 2367 (3. listopada), 1.

Početak 1903. protekao je u nastavku traženja kompromisnog rješenja radi postizanja fuzije opozicijskih stranaka. Glavno je pitanje bilo: može li se stvoriti jedinstvena opozicijska stranka, ili je li dovoljno postići samo koalicijske dogovore a zadržati posebne stranačke organizacije, odnosno je li nužno okupiti sve opozicijske stranke ili je dovoljno da se povežu samo umjereniji dijelovi? Pitanje homogenosti oporbe imalo je općehrvatsko značenje, jer su narodnjačke i pravaške stranke u Dalmaciji i Istri podržavale proces ujedinjavanja oporbenih stranaka i povremeno se uključivale u te napore, smatrajući da bi se time pogodovalo nacionalnim interesima. Hrvatske političke skupine iz Bosne i Hercegovine nisu imale utjecaja u tim kretanjima, jer tada još na tom području uslijed restriktivnih odredaba tamošnje uprave nije bilo moguće stvoriti stranke.

Unatoč povoljnom ozračju u javnosti za postizanjem jedinstva hrvatske opozicije, postupak fuzije nailazio je na nepremostive prepreke. Prije svega, pojedini prvaci stranaka postavljali su takve uvjete koje je bilo teško ostvariti. Dobrim dijelom, sporne točke povezivanja bile su posljedica međusobnog nepovjerenja na osobnim razinama. Tijekom pregovaranja permanentno su u prvi plan izbijala iskrenja između pojedinaca. No, u pozadini sukoba stajali su i ideološki razlozi, popraćeni različitim pogledima na političku tradiciju. Među podijeljenim pravašima, kao dominantnim nositeljima oporbe, u središtu pozornosti bila je rasprava o tome što je starčevićanstvo i tko je pravi zastupnik te ideologije. S jedne strane stvoren je blok domovinaša i obzoraša, a s druge su strane bili frankovci. Uz prvi su blok stale i pristaje naprednjačkog pokreta mladeži u kojemu se već nazirala klica podvajanja između braće Radić i ostalog dijela naprednjaka. Prvi su sve više inzistirali da seljaštvo bude jezgro hrvatskog nacionalnog pokreta.¹¹ Drugi su pred očima imali svoju viziju modernog razvoja hrvatskoga građanskog društva i njegova participiranja u sferama vlasti. To i nije bila jedina slaba točka prvoga bloka, jer su naprednjaci kao predstavnici "Mladih" zahtijevali aktivniju i agresivniju politiku, kojoj generacija "Starih" nije bila sklona.

Prva skupština oporbe održana je 29. siječnja 1903. Posljedica te skupštine bilo je organiziranje Hrvatske stranke prava (HSP), kao nastojanja za konačnom fuzijom domovinaša i obzoraša. Neuspjesi na saborskim izborima i nepovoljan razvoj zasebnih stranačkih organizacija neizbježno su vodili prema zaokruživanju velikog dijela oporbe. ČSP nije sudjelovao u toj fuziji, ali je i dalje od predsjednika skupštine Aleksandra pl. Bresztyenszkoga bio pozivan da se kao "ugledna i otmena (sic!) stranka" priključi koncepciji jedinstvene oporbene stranke. Izvorište povezivanja trebao je biti Program iz 1894. godine. Taj je program prigodom osnivanja HSP-a popraćen i dodatnim točkama, među kojima je najistaknutija bila ona o potrebi nezvezivanja nove stranke na dotadašnje tradicije, što nije odgovaralo zagovornicima starčevićanske baštine, jer je podrazumijevalo da se svi sporovi iz prošlosti zanemare. Kako su "frankovci" ustrajavali na stalnom isticanju Starčevićeve

¹¹ Mark BIONDICH, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904-1928*, Toronto 2000., 59.

karizmatičnosti koja je dijelom bila sazidana i na nesputanoj kritici narodnjačkog pravca u politici, a i postanak ČSP-a je vezan uz pravaški raskol koji nikada nije bio prevladan, tako je postalo jasno da su prvaci HSP-a postavili uvjet koji ih je štitio od oštice napada s frankovačke strane. Ipak, iz razloga stvaranja povoljnijeg ozračja u javnosti, najavljen je nastavak pregovaranja. Novoustrojeni egzekutivni odbor HSP-a dobio je zadaću da se "odmah stavi u sporazum s klubom čiste stranke prava u Zagrebu radi daljnjih pregovora."¹² Još tijekom prve skupštine bilo je prijedloga da se ČSP odmah poveže s HSP-om. Frank je na to odgovorio da:

"[...] razumije njihovu nestrpljivost, ali da je situacija po klubu čiste stranke prava zrelo promišljena i da su i sami prvaci centralnoga odbora fuzioniranih stranakah u konferenciji došli do uvjerenja, da je najbolje zadovoljiti se sa dosadašnjim rezultatom. Kad ipak neki dalje predlažu s mjesta fuziju, to ih je i sam dr. Bresztyenszky, uvažujući položaj delegatah kluba čiste stranke prava upozorio, da najbolje odgovara zdravom razvitku stvarih, *ako se ne prenađimo* (kurziv S. M.). Dodao je, da je baš dr. Frank u konferenciji mnogo učinio, da se toliko postiglo, što je doista postignuto, i da će sliediti još predlozi, koji će pokazati, da dosadašnjom skupštinom rad oko sloge ne prestaje, nego da će se odmah poslie skupštine taj rad nastaviti."¹³

Tijekom prve polovice ožujka zaredale su javne skupštine na kojima su proglašene rezolucije o financijskom odnosu Kraljevine Hrvatske prema Kraljevini Ugarskoj. U radu skupština sudjelovali su čelnici hrvatske oporbe, s time da su najglasnije nastupe imali predstavnici Napredne omladine i socijaldemokrata, kojima je to bila prigoda da pokušaju istaknuti svoje specifične zahtjeve u odnosu na već afirmirane stranke. Usporedo s tim skupštinama, na kojima nije bilo izgreda i na kojima se izražavala jedinstvenost oporbe, nastavljeni su i pregovori oporbenih prvaka. Na sjednici od 20. ožujka stvorena su četiri zaključka:

"I. Listovi 'Hrvatska' i 'Hrvatsko Pravo' stapaju se u jedno glasilo. 'Hrvatska' prestat će izlaziti dne 24. ožujka 1903, a od toga dana dobivat će njezini predplatnici 'Hrvatsko Pravo'. Središnji odbor se nada, da će privrženici objih stranakah u interesu što skorijega i čvršćega stopljenja njihova radostno pozdraviti i odobriti ovaj zaključak. [...] U smislu zaključka središnjeg odbora o zajedničkoj organizaciji bit će za sada 'Obzor' i 'Hrvatsko Pravo' glasila te organizacije. Bude li skupština čiste stranke prava, koja će se obdržavati 7. lipnja 1903., na to pristala, sjedinit će se čista stranka prava i hrvatska stranka prava u jednu stranku, te će tada oba lista biti glasila jedinstvene stranke. Medjutim će 'Obzor' i 'Hrvatsko Pravo' raditi u duhu i pravcu velike skupštine od 23. siečnja o. g.

II. Živo se preporučuje svim privrženikom oporbe, da se po svuda obdržavaju pučke skupštine za financijalnu samostalnost Hrvatske i da sazivači proti eventualnim zabranam skupštinah u svakom slučaju upotriebe pravni liek utoka na županijsku oblast, a proti nepovoljnim rješitbam županijskih oblastih na vladu.

¹² "Skupština oporbenih stranakah.", *HP*, 1903., br. 2167 (31. siječnja), 1.

¹³ *Isto*.

III. Član središnjeg odbora dr. I. Banjavčić priobćuje, da ga je zastupstvo grada Karlovca jednoglasno izabralo načelnikom, te želi, da se odbor izjavi o tom, da li bi primio taj izbor. Odbor jednoglasno izjavljuje želju, da dr. I. Banjavčić prihvati taj izbor, te mu ujedno izrazuje svoje potpuno povjerenje.

IV. Na predlog dra. A. Harambašića izabran je odbor trojice, koji će se brinuti za primjerenu obskrbu obitelji hrvatskog publiciste i književnika pokojnoga Dinka Politea.¹⁴

Koncem ožujka pojavio se na novoj zgradi prometne uprave kraljevskih ugarskih državnih željeznica natpis na mađarskom jeziku, što je bio povod za izbijanje uličnih demonstracija. Frankovci su ih nazvali "protutudjinskim demonstracijama". Iskazi nezadovoljstva nisu bili upereni samo protiv mađarskog jezika nego i protiv svih njemačkih natpisa na javnim mjestima. Na meti učenika, koji su u većini slučajeva premazivali natpise, našao se i dvoglavi orao s ploče dvorskog fotografa Varge, što je bio svojevrsni dokaz da demonstranti nisu bili proaustrijski nastrojani kako su uglavnom pisale mađarske novine. Niz ekscesa bio je povezan izrazitim protudualističkim raspoloženjem. Tijekom izgreda, aktivnu ulogu u primirivanju preuzeo je Josip Frank koji je poručio mladom građanstvu i sveučilištarcima da se "čuva svega, što bi moglo izazvati iznimne mjere".¹⁵ Kao i u nekim drugim slučajevima, Frankov istup izazvao je kontroverzne reakcije. Pristaše Napredne omladine i neki prvaci HSP-a nisu podnosili prvaka "čistih" pravaša jer su smatrali da je njegova glavna uloga u podvrgavanju hrvatske politike vladajućim krugovima u Budimpešti i Beču, dok je radikalizam bio tek sporednost u čitavoj predstavi. Koristili su stoga svaku prigodu da dovedu u sumnju njegove javne poteze. Tako su i ovoga puta postupili, prozvavši Franka da želi spriječiti opravdani bunt - "narodnu borbu" - protiv khuenovskog režima. Sveučilišna mladež je tijekom demonstracija vodila glavnu riječ zbog čega se našla na udaru represije redarstvenih organa. Frank je preuzeo nezahvalnu zadaću da pokuša ublažiti intenzitet represije i usmjeri studente na put "ustavne borbe". Na učestale novinske kritike nije reagirao, što je bio znak da je još uvijek vjerovao u mogućnost pronalaženja zajedničkog jezika s ostalim dijelom oporbe. Taj je potez bio opravdan jer je bio svjestan da pretjerani radikalizam neće donijeti ploda uslijed konstelacije snaga u čitavoj Monarhiji i unutarhrvatskih odnosa, tim više što ni u HSP-u nije bilo znakova učinkovite organizacije koja bi bila jamstvo za uspješniju akciju na korist općih nacionalnih interesa. S druge strane, frankovački simpatezeri su na više mjesta sudjelovali u brojnim demonstracijama, kojima je osnovni cilj bio da se pokaže otpornost narodne svijesti nasuprot tuđih provokacija i nepravednih postupaka.

Novi val nemira, ali ovoga puta s tragičnim posljedicama, uslijedio je tijekom travnja, u vrijeme uskrasnih blagdana. Sukobi u Zaprešiću i Brdovcu odnijeli su prve ljudske žrtve, kad su oružnici usmrtili Ivana Pasarića. Odmah su uslijedile nove demonstracije u Zagrebu. Frankovački tisak je u

¹⁴ "Zaključci središnjega odbora hrvatske stranke prava i izaslanikah čiste stranke prava.", *HP*, 1903., br. 2208 (21. ožujka), 1.

¹⁵ "Pouzdana sastanak.", *HP*, 1903., br. 2214 (30. ožujka), 3.

njihovom opisu istaknuo jedan detalj, koji je pokazao specifičnost nemira. Dio demonstranata je tijekom večeri skrenuo iz Ilice u Margaretsku ulicu, gdje se nalazila pravoslavna crkva, a ispred nje mnogo vjernika koji su slavili veliki četvrtak. Tom prigodom nije došlo ni do jednog izgreda, premda su u prijašnjim godinama prozori te građevine bili čestom metom demonstranata. Cilj nezadovoljnika bio je pokazati bijes prema svemu što je imalo izravne veze s nositeljima nagodbe. Drugim riječima, bunt je poprimio isključivo protumađarsko obilježje, uključujući i ispade protiv njemačkog nazivlja, koje je isto tako bilo simbolom dualističke kulture vlasti.

Nekoliko dana nakon zaprešičkih događaja poremećen je oporbeni sklad. Ambiciozna su braća Radić u naprednjačkoj "Hrvatskoj Misli" i vlastitom listu "Dom" kritizirali negativni utjecaj pokojnog Ante Starčevića na političku suvremenost, zagrebački "Srbobran" je podržao Radiće, a socijaldemokrati su napali "frankovce", jer da su poticali mladež na izgrede radi vlastite promocije. Dakako, radilo se o razlikama političkih doktrina. Frankovački tisak je kritiku očitovao u pojavi "mladje struje" koja nije imala razumijevanje za pravaška načela, a prije svega nije prihvatila isticanje hrvatskoga državnog prava na prvom mjestu dnevnoga reda političke borbe. Malo kasnije, početkom svibnja, u prozivanje ČSP-a uključio se i riječki "Novi List" (3. svibnja) pod Supilovim uredništvom. U tom se listu objavilo da Frank provodi "načelni patriotizam" koji se odvija u skladu s Khuenovim željama. Napadi na Franka imali su i jednu drugu pozadinu. Na području Primorja frankovci su bili dosta zastupljeni, osobito u Senju, gdje su i 1903. javno djelovali protiv vladinog sustava. Zbog već otprije izražene netrpeljivosti protiv frankovaca, Supilo je iskorištavao svaku prigodu za kritiziranje svega što je bilo povezano sa ČSP-om.¹⁶

Spomenuta prozivanja postavila su iznova pitanje izravne frankovačke agitacije i sudjelovanja u demonstracijama. Prvi opipljivi pokazatelj frankovačke aktivnosti pojavio se na sudskoj raspravi. Frank je branio Ivu Elegovića, člana ČSP-a i netom završenog pravnik, protiv kojega je bila podignuta optužnica zbog "razdraživanja na mržnju i prezir protiv kr. ugarskoj kruni sv. Stjepana, kao uzakonjenom simbolu državne zajednice".¹⁷ Elegović je u optužnici bio povezan sa skupinom mladića koji su dan prije demonstracija obilazili dućane i stanove na kojima su bili njemački natpisi te zahtijevali da se skinu, jer će inače razbiti prozore. Njegov branitelj Frank pokušao je pobiti krivnju svoga štićenika, tvrdeći da je jedini svjedok pod autosugestijom vidio inkriminirajući čin jer "kod ovakovih bučnih prizorah gdje je svjetina uzbudjena, lahko ljudi koješta vide i čuju, što se dogodilo nije".¹⁸ Frank je iz osobnog iskustva i iskustva nekih drugih svjedoka tvrdio da je Elegović disciplinirano slijedio upute vodstva stranke, koje je pred licem javnosti tražilo mirne prosvjede. Na kraju je sud ipak osudio Elegovića na tri mjeseca zatvora. S tom je presudom i završio prvi dio nemira.

¹⁶ Ivan KOVAČIĆ, *Branili su Hrvatsku: Primorci i Gorani u Hrvatskom narodnom pokretu 1903/4*, Rijeka 1997., 280-281.

¹⁷ "Pravnik Elegović pred sudom.", *HP* 1903., br. 2230 (18. travnja), 2.

¹⁸ "Kaznena parnica proti Iv. Elegoviću.", *HP*, 1903., br. 2235 (24. travnja), 3.

Da bi se zaključilo tko je bio odgovaran za nasilje bilo bi nužno raspolagati raznim svjedočanstvima koja bi nas uputila prema izvoru nemira. Ostalo je zabilježeno gledište kraljevskoga državnog odvjetnika iz Zagreba: "Držim pako, da te izgrede najviše podjaruje zagrebačko opozicionalno novinstvo, koje takove izgrede ne samo obširno i tendenciozno izopačene donosi već im i povladjuje, navaljujuć na redarstvene organe".¹⁹ Državni odvjetnik je konkretno naveo tri lista: karlovačko "Svjetlo", "Obzor" i frankovačko "Hrvatsko Pravo". To su za njega bili izvori poticanja nemira, odnosno idejni poticatelji mladeži, seljaka i radnika koji su se pokrenuli protiv nositelja zemaljske vlasti u Zagrebu i drugim dijelovima banske Hrvatske. Stoga je predložio "privremenu obustavu oporbenih novina" koje su u proteklom vremenu bile više puta plijenjene.²⁰

Uz pitanje nasilja vezana je i jedna pojedinost koja govori o sve većoj sklonosti teroru u rješavanju političkih problema. Razjasnimo prvo izvor podataka. Na početku Prvoga svjetskoga rata obavještajne službe krenule su u objavljivanje do tada povjerljivih podataka o osobama koje su zbog svojih političkih ocjena postale sumnjive. Među njima se pojavilo i ime dr. Pere Magdića, varaždinskoga odvjetnika i saborskog zastupnika, koji je obnašao visoke funkcije u Hrvatsko-srpskoj koaliciji. Prema izvješću vojnog zapovjedništva u Zagrebu, koje je bilo upućeno banu Skerleczu, Magdić je 1903., nakon kraljevskog prevrata u susjednoj Srbiji, planirao atentat na bana Khuena.²¹ Taj se podatak može povezati i s izvješćem državnog odvjetnika, koji je isto tako ukazivao na tendenciju porasta netrpeljivosti, uključujući i prijedloge najnasilnijih metoda obračuna. U tom se izvješću navodila izjava uglednog dalmatinskog političara don Jurja Biankinija, prema kojoj se trebao naći odvažni čovjek koji bi ubio bana i "upotriebiti sva sredstva znanosti i kemije da se sruši sadanji sistem u Hrvatskoj."²²

Pokušajmo razjasniti i poziciju ČSP-a. Tijekom završetka prve faze narodnog pokreta, Frank je dao intervju za "Neues Pester Journal" u kojemu je iznio svoju ocjenu dotadašnjih zbivanja:

"Sadanji pojavi u Hrvatskoj posliedicom su nezdravog nutarnjeg odnošaja izmedju Ugarske i Hrvatske. Vrlo nepovoljne gospodarske i financijske prilike zemlje, koje imadu za posliedicu sve veće širenje nevoljnog stanja, prouzročuju se osobito vršenjem zakonodavne vlasti po ugarskom saboru. Bez sumnje postoji radi toga duboko sižuća uzbudjenost, te se mora žaliti, što se ne radi za ozdravljenje ovih odnošajah putem lojalnog sporazumka izmedju Ugarske i Hrvatske. Još se mora više požaliti, da se za postignuće mira medju oba naroda preporučaju a i upotrebljaju posve neustavne pri-

¹⁹ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Zagreb, Predsjedništvo zemaljske vlade (dalje: PrZV), kut. 1, br. 168, Res 25/1903.

²⁰ S. MATKOVIĆ, *n. dj.*, 225. Na toj se strani točno navodi koji su sve brojevi "Hrvatskog Prava" zaplijenjeni tijekom nemirne 1903. godine. Na istome je mjestu opisano kako su urednici toga dnevnika ponekad uspjeli doskočiti plijenidbi njihova lista.

²¹ HDA, PrZV, kut. 1, K. u. K. Militärkomando in Zagreb, Präs. Nr. 853/21.8. 1914.

²² Državni arhiv u Zagrebu, Gradsko poglavarstvo, br. 28.629/1903.

silne mjere. Čvrsti osnov za zdravo i trajno razvijanje prijateljskog odnosa medju Ugarskom i Hrvatskom može se postići samo *na temelju pariteta sveukupne javne uprave zemlje* (kurziv, S. M.). Ugarska je danas i za daleku budućnost upućena, da upotrijebljuje svu svoju gospodarsku i finacijsku snagu za svoj domaći kulturni život, osobito za podizanje industrije i gospodarstva. Zato nije u stanju, da svoju pozornost obrati Hrvatskoj tako, da njezine interese uspješno promiče. To se mora Hrvatskoj samoj prepustiti. Time će se odstraniti uzroci trvenja, osobito će se Ugarska riješiti brigah za žrtve koje da doprinosi za Hrvatsku”.²³

Intervju odaje dojam da Frank nije želio isticati radikalno protumađarstvo, nego da je ponovio nebrojno puta postavljen zahtjev za uspostavljanje ravnopravnih odnosa između banske Hrvatske i Ugarske. Taj postupak, predlagao je, morao je krenuti iz sfere gospodarstva, ne bi li se hrvatskoj strani omogućilo da nadzire sva svoja materijalna sredstva i razvoj svih privrednih grana. Tom bi se reformom utišalo nezadovoljstvo, koje je s vremena na vrijeme poprimalo ozbiljne razmjere. Stoga možemo zaključiti da je Frank zagovarao oblik “gospodarskog nacionalizma” koji je hrvatskoj naciji trebao omogućiti sve one izvore za nesmetaniji samostalni život. Posljedice bi se svakako osjetile i u širenju takve koncepcije prema ostalim dijelovima jugoistoka Monarhije. Zbog takvih je izjava Frank bio redovito napadan od drugih opozicijskih prvaka koji su držali da se treba obračunati s khuenovskim režimom. Na tom su tragu prvaka ČSP-a proglasili lažnim pobornikom radikalnog nacionalizma i jednim od glavnih opasnosti hrvatske politike. Kad su mnogi od kritičara došli do dijela vlasti nakon saborskih izbora iz 1906., vrlo su brzo svoje radikalne izjave zamijenili umjerenim pravcem, koji se obično naziva oportunističkim.

U sljedećem razdoblju prebacila se politička borba iz ulica u hrvatski Sabor. No, ozračje u sabornici nije bilo ništa manje borbenije. Na trgu sv. Marka vladale su redarstvene snage koje su oslikavale bojazan vlasti od novih ispada. Saborske su galerije bile ispražnjene, ali to nije utjecalo na zbivanja u dvorani, gdje su oporbeni članovi priredili svoju “zaglušnu muziku” radi dobrodošlice banu i njegovim zastupnicima. Frank je održao govor “o povrjedi poslovnika” u kojemu je osudio isključenje javnosti iz saborskih rasprava. Budući da je prvak ČSP-a držao da je javnost najvažniji faktor u suvremenom ustavnom životu, poteze predsjednika Sabora mogao je samo ocijeniti kao kršenje ustavnih prava. Međutim, u tom Frankovom saborskom govoru ističe se jedan drugi fragment: “Gospodo, povodom narodnog pokreta, koji se sada u čitavoj zemlji pokazuje, koji pokret imade zadaću, da odstrani neustavni život (Burni živio! na lievici) da sruši neustavnu vladu i nevaljani sustav u našoj domovini (Pljeskanje na lievici.) [...]”²⁴ U tom dijelu vidi se prvo da je Frank smatrao da je na djelu bio “narodni pokret”, a zatim da je njegov cilj bilo da “sruši neustavnu vladu”. Tijekom sljedećih saborskih

²³ “Razgovori hrvatskih političkih ličnosti s magjarskim novinarom.”, *HP*, 1903., br. 2252 (13. svibnja), 2.

²⁴ “Govor dra. Josipa Franka.”, *HP*, 1903., br. 2281 (20. lipnja), 1.

sjednica, Frank je pozvao vladajuću većinu da odluči želi li ustavnu vladavinu ili želi svojim ponašanjem poticati revolucionarna kretanja. Sredstvom pritiska u "škakljivoj situaciji" želio je primorati novoga bana Pejačevića i njegovu vladu da ne onemogućava manifestiranje "narodne" volje u sklopu ustavnog poretka. Frankovci su osjetili da ustrajnim promicanjem ideje o "okupljanju sile naroda" i njegovim slaganjem u "službu slobode i jedinstva" mogu doista stati na čelo jednog pokreta koji je trebao ojačati položaj hrvatske nacije i zatim je pripremiti za promjene u Monarhiji, radi ostvarenja vlastitih probitaka. Istoga je dana održao saborski govor i Mile Starčević, još jedan od tadašnjih prvaka ČSP-a. U njemu je izložio svoju ocjenu narodnog pokreta:

"Ja iskreno kažem, da ja po svojoj naravi nisam sklon demonstracijama, ali, gospodo moja, ako su demonstracije uperene, da se postigne kakva plemenita narodna svrha, onda držim, a i svaki razuman čovjek mora dopustiti opravdanost demonstracija. Ove zadnje demonstracije i izgredi u Hrvatskoj, držim, da će hrvatskomu narodu, ako i ne sada, jer je proti tomu megalomanija i bahatost Magjara, nego u buduće hrvatskom narodu donieti velike koristi. U Hrvatskoj je bilo nastalo takovo stanje, da se je hrvatski narod smatralo poput propale žene, kojoj svaki neprigovoreno može sve govoriti i činiti. Sadanjimi pako demonstraciji i izgredi pokazao je hrvatski narod, da u njemu imade jošte životne i odporne snage".²⁵

Koncem kolovoza 1903. održani su naknadni saborski izbori u Zlataru. Na njima je pobjedio ostarjeli Eugen Kumičić. Ti su izbori bili višestruko važni. Pokazali su sve veću moć ČSP-a, ali i sve agresivniji stav jednog dijela oporbe, naročito njezinih "mladih elemenata", prema frankovcima.²⁶

Sljedeći moment, koji je trebao ojačati položaj ČSP-a, bilo je svečano otkriće spomenika Anti Starčeviću (11. listopada). Istodobno je održana i skupština stranke koja je označila konačan kraj pregovaranjima s preostalim oporbom, okupljenom u HSP-u. Sve nade u obnovu jedinstvene pravaške stranke slomile su se u nepomirljivosti autoriteta i tumačenja starčevićanske doktrine. Frank je na skupštini svoje stranke pročitao prijedlog egzekutivnog odbora kojim se prihvatilo zajedničko ime Hrvatske stranke prava i stvaranje jedinstvene stranke koja bi organizirala "narodnu obranu". Za provedbu sjedinjenja predloženo je konstituiranje posebnog odbora od deset članova. Međutim, središnji odbor HSP-a obratio se 17. listopada javnosti izjavom u kojoj je odbacio gledište ČSP-a, smatrajući da je riječ o strančarstvu koje onemogućava "prikupljanje svog oporbenog življa". Time je odbačena mogućnost da ČSP uđe u jedinstvenu organizaciju, tj. u HSP. Za objašnjenje te situacije može nam poslužiti interpretacija Ivana Peršića, tadašnjeg frankovca i profesionalnog novinara u stranačkom tisku. Prema njemu, dogovor iz početka 1903., kojime je došlo do pretapanja domovina-

²⁵ "Skupština čiste stranke prava", *HP*, 1903., br. 2375 (13. listopada), 1.

²⁶ Vidi: S. MATKOVIĆ, "Politički profil Eugena Kumičića na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće", *Zbornik uz 70. obljetnicu života Dragutina Pavličevića. Pro historia croatica*, Zagreb, 1/2002., 264-276.

škog dnevnika "Hrvatska" u "Hrvatsko Pravo", išlo je u prilog ubrzane popularizacije frankovaca, što je bilo vidljivo po povećanom broju pretplatnika i čitatelja.²⁷ Osim toga, zabilježen je i veći pristup seoskih ("ladanjskih") župnika u frankovačke redove, što je bilo osobito važno za širenje političkih ideja širom zemlje i za stjecanje novih izborničkih glasova. Sve je to rezultiralo i prijelazom mnogih domovinaša među frankovce. S takvim razvojem nisu bili zadovoljni protivnici frankovaca tako da je odluka vrha HSP-a da ne prihvati nove pregovore i izgledno povezivanje sa ČSP-om bila u funkciji zaustavljanja nastavka rasta frankovačkog utjecaja.

Istaknimo još jedan historijski temat u vezi 1903. godine, koji potvrđuje da se radilo o iznimno važnom razdoblju. Riječ je o frankovačkom odnosu prema srpstvu i zbivanjima na Balkanu. Dok je prijašnja godina pokazala da je radikalni odnos prema srpskom pitanju donio frankovcima popularnost, tijekom sljedeće godine pružao je drugačiju sliku. Prije svega, ta se promjena osjetila u opisu srbijanske politike. Prvi se slučaj odnosi na opis dolaska kralja Aleksandra Obrenovića u Bansku Hrvatsku: "Srbijanski kraljevski par nalazi se opet kod kuće. Čin pieteta, što ih je doveo na hrvatsko tlo, obavljen je dostojno, a nikakva upadica, koja bi vrstna bila poremetiti odnose između kraljevine Hrvatske i susjedne kraljevine Srbije, nije izbila na javu. Hrvatski narod susretao je kraljevski par susjedne zemlje s dužnim poštovanjem, te nije ni najmanjim zakazom poremetio sklad posjeta."²⁸ U cijelomu članku nije bilo ni uvredljivih ni zajedljivih komentara na srbijanskog monarha.

Krvavi prevrat na srbijanskom prijestolju izazvao je širom Europe uglavnom vrlo negativne reakcije. Okrutno umorstvo kralja i njegove supruge Drage označilo je kraj jedne dinastije i povratak Karađorđevića na vlast u Srbiji. U jednom od uvodnika "Hrvatskog Prava" izražena je sljedeća želja:

"Od srca želimo susjednoj i bratskoj zemlji, da ju u novom stoljeću minu kušnje, koje su bile odpočele u njemu. Mnogo, vrlo mnogo stoji do novoga vladara. O Petru Karagjorgjeviću kažu, da je prosvjetljen i uman čovjek. Dao Bog, da to bude i da se obistine samo dobra očekivanja naroda u Srbiji. Sada će P. Karagjorgjević iza dugotrajne neradinosti zauzeti mjesto, koje je skopčano s prevelikom i teškom odgovornošću. Sreća jedne mlade i teško izkušane države stoji u rukuh njegovih. Od srdca želimo više sreće njemu i njegovoj dinastiji, više mudrosti u vladanju, više pravednosti, više shvaćanja za prave potrebe, a najviše volje, da sve udesi na sreću i boljak naroda, koji je zaželio, da mu Petar Karagjorgjević vlada."²⁹

Ovaj osvrt potvrđuje da frankovački tisak nije uvijek imao posve nesklono gledište prema Srbiji. Uzmimo u obzir i spomenutu činjenicu da tijekom travanjskih demonstracija u Zagrebu pravaška mladež nije dirala pravoslavnu crkvu, što je do tada bio čest slučaj. Uopće, nisu bili zabilježeni ekscesi s građanima srpskog etničkog identiteta. Sve je ukazivalo da je franko-

²⁷ Ivan PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, (pr. S. Matković), Zagreb 2002., 141.

²⁸ "Poslie posjeta kralja i kraljice Srbije.", *HP*, 1903., br. 2177 (13. veljače), 1.

²⁹ "Novi kralj Srbije.", *HP*, 1903., br. 2277 (16. lipnja), 1.

vački vrh postao svjestan sve utjecajnijeg položaja njihove stranke u hrvatskoj politici. U tom je smislu pokušao provesti pomirljiviju politiku, ne bi li oko sebe okupio sve pravaše, koje je veliki raskol iz 1894. podijelio. Na tom putu nije bilo potrebe za sukobljavanje sa srpskim političarima u banskoj Hrvatskoj i drugdje, jer je frankovačko vodstvo svu svoju energiju usmjerilo prema ideji stvaranja jedinstvene pravaške stranke, a ni sa srpske strane nisu dolazile poruke koje su mogle biti ocijenjene kao prijetnja. Stoga je u sljedeće dvije godine glavni problem bio u stvaranju jedne veće političke skupine, s time da su frankovci težili tome da kao vjerni sljedbenici Ante Starčevića preuzmu čelno mjesto u toj skupini. Kako su ipak protufrankovački političari vrlo često isticali formu narodnog jedinstva, najutjecajni prvak ČSP-a morao se osvrnuti u govoru svojim izbornicima i na to pitanje, koje se ticalo unutarnjeg uređenja banske Hrvatske, ali i definiranjem odnosa prema susjednoj srbijanskoj kraljevini. Tom je prigodom J. Frank izjavio:

“[...] Ali sada je opet kao i prije 30 godina nastala jedna politička struja, koja tvrdi da je sve jedno hrvatski ili srbski jezik. Ako širimo ovdje jednakim pravom srbsku ideju kako hrvatsku, onda radimo time jednako u hrvatskih zemljah za srbstvo i za hrvatstvo, onda odričemo time Hrvatskoj njezin hrvatski značaj, onda dopuštamo uz gospodstvo hrvatske ideje u hrvatskih zemljah i gospodstvo srbske ideje, što dosljedno vodi napokon do toga, da srbska ideja može potisnuti hrvatstvo i da se konačno hrvatske zemlje pretvaraju u srbske zemlje. Hoćete li to? Je li to pravo? Je li to podnosi čast Hrvatah, koji su se kroz tisuć godina i više borili za svoj obstanak? Kao Hrvati ne možemo u hrvatskih zemljah priznati ni jedan drugi politički narod, nego samo hrvatski narod. Svi koji su tu, moraju se podvrći hrvatskoj ideji. G. 1527. birali su samo Hrvati habsburžku dinastiju, sklopili ugovor sa kraljem. U tom činu nisu sudjelovali drugi, a najmanje Srbi. Pravoslavno pučanstvo je od davnine bilo u Hrvatskoj i smatralo se uvijek Hrvatima. Za pravoslavni puk moramo jednako skrbiti kao i za ostali naš narod, jer i pravoslavni puk živi u naših zemljah jednako u nevolji, kao što i ostalo pučanstvo. Moramo mu njegove nevolje olakšati; neka uživa ista prava, kao i svi drugi, ali neka ne dira u osjećaje i svetinje Hrvatah [...]”³⁰

U pogledu balkanske politike frankovci su pomno pratili zbivanja koja su izbila u prvi plan tijekom 1903. godine. Prije svega to se odnosilo na makedonska gibanja. S obzirom da u tom pitanju nisu bili zastupljeni izravni hrvatski interesi, frankovci su izlagali svoja promišljanja sa širih stajališta, koja nam mogu poslužiti da proučimo kakva su bila gledišta ČSP-a prema balkanskoj sredini i ulozi velesila na tome području. Ako se osvrnemo na starčevićansku tradiciju, onda se može uočiti da su frankovci nastavili s promicanjem ideja demokratizma i turkofilstva. S jedne strane, držali su pravednim da se balkanskim narodima omogući stjecanje državne samostalnosti, a s druge su bili uvjereni da se i Turcima, kao stanovnicima Balkana, omogući očuvanje posjeda, gdje je to moguće. Liberalna komponenta vidljiva je u kritici “vjerskog fanatizma”, koji je bio rasprostranjen na tom području, a tre-

³⁰ “Govor nar. zast. dra. Josipa Franka.”, *HP*, 1903., br. 2424 (10. prosinca), 1.

bao je prema frankovcima biti zamijenjen tako da se postigne “sklad probitka svih vjerah i snosljivost medju inovjernici”.³¹

Pogledi na ulogu velesila i njihovom potrebom za “interesnim sferama” bili su protkani oprežnošću. Sljedeći navod ukazuje na podozrivost prema kulturnoj misiji europskih silnica:

“Evropa ne može držati u Macedoniji medjunarodne čete, koje će paziti na red. To bi bila okupacija najgore vrste, a ne bi mogla dugo potrajati. Čim bi se njezine čete maknule eto opet novoga pokolja medju kršćani i Turci. Tako se ne bi postigli uredjeni odnošaji. Pravi red može nastati samo odlučnošću”.³²

Iz te se procjene mogla lako izvući misao da je za razvoj balkanskih prostora najbolje da nemaju “samozvanih” pokroviteljica koje je poticala europska diplomacija. Isto tako, ni reforme koje su nalagale europske velesile, nisu bile iskreni zahtjev za poboljšavanjem odnosa, nego samo izvor novih sukoba između Turaka i ostalih balkanskih naroda.³³ Kako je kriza na Balkanu rasla, tako su bili i sve brojnija tumačenja sukoba. Za razliku od ostalih hrvatskih stranaka, frankovci su bili spremni i za objavljivanje članaka u prilog islamske vjere i muslimana.

Na temelju iznesenog možemo zaključiti da je ČSP tijekom 1903. nastavio trend učvršćivanja svog položaja u hrvatskom političko-stranačkom životu. U događajima koji su obilježili narodni pokret, stranka je redovito sudjelovala u javnim skupštinama, a njezini pojedini članovi bili su aktivni i u raznim oblicima demonstriranja bijesa zbog narušavanja nacionalne časti bilo od strane mađarona ili pojedinih mađarskih političara. Stranačko vodstvo težilo je nadzoru nad postpupcima demonstiranata. Za razliku od protusrpskih nemira iz 1902., frankovački tisak je bio umjereniji, a i pojedina izvješća redarstva ukazuju na niži intezitet borbenosti. Ipak, i u takvim okolnostima upravo su brojni frankovci javno izražavali nezadovoljstvo s izvanustavnim sredstvima vladanja unionističke vlade, a u nekim unutarnjim dijelovima zemlje nisu se ustručavali od uporabe sile i oštećivanja imovine. U odnosima prema moćnom mađarskom susjedu vodstvo je stranke već otprije ocijenilo da u zadanim okolnostima otvoreni radikalizam ne može donijeti ploda tako da su svoju političku strategiju gradili na ustavnoj borbi i uvjeravanju da se jedino legalnim mjerama mogu postići određeni ciljevi. Pokušaji stvaranja jedinstvenog oporbenog bloka nisu uspjeli ni u ozračju narodnog pokreta. Osobni animoziteti i programatska proturječja nisu mogla dovesti do koncenzusa. Frankovcima je išlo u prilog što su u tom pokušaju sporazuma uspjeli pridobiti na svoju stranu solidan broj “tradicionalistički” usmjerenog dijela oporbe, posebno iz redova svećenstva koje je tada imalo jak utjecaj na mišljenje izbornika. Pobjeda na izborima u zlatarskom kotaru bio je prvi pokazatelj nadmoći nad drugim dijelom oporbe i početak trenda preuzimanja većeg broja izbornih uporišta u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

³¹ “Pokret Macedonacah”, *HP*, 1903., br. 2208 (21. ožujka), 1.

³² *Isto*.

³³ “Dvolična igra”, *HP*, 1903., br. 2221 (7. travnja), 1.

SUMMARY

POLITICAL CONFLICTS AND CONTROVERSIES: THE PURE PARTY OF RIGHT AND A PANORAMIC OVERVIEW OF 1903

The author investigates the activities of the Pure Party of Right (ČSP) during 1903 in the context of popular unrest and the events in neighboring countries (parliamentary obstruction in Viennese Imperial Council and the Hungarian Parliament, the palace coup in Belgrade and the Balkan crisis). He shows that this party's influence grew as a result of its active participation in various aspects of political life. In many cities, members of the ČSP led street demonstrations against the infringement of Croatian national interests. The article explains why many prominent persons in the party did not espouse radical measures against the executors of the dualistic regime and furthermore, why they insisted on claiming Starčević's heritage for themselves in their debates with other members of the Croatian opposition.

Key words: Pure Party of Right, opposition, Croatian-Hungarian relations, Financial Agreement, Austria-Hungary